

DOI: 10.21301/eap.v17i4.12

Vladimir Krivošejev*Narodni muzej Valjevo*

vladimir.krivošejev@gmail.com

Rade Ristanović*Institut za savremenu istoriju, Beograd*

raderistanovic@hotmail.com

Prilog proučavanju razvoja muzejske delatnosti tokom Drugog svetskog rata u okupiranoj Srbiji

Apstrakt: Smatra se da su šire osnove baštinske delatnosti na široj teritoriji Srbije postavljene po završetku Drugog svetskog rata, kada je donet niz zakona, a van Beograda počinje ubrzano osnivanje novih muzeja, kao i arhiva i ranije nepostojećih zavoda za zaštitu spomenika kulture. Nova istraživanja ukazuju na osmišljavanje niza inovativnih poteza koje je tokom Drugog svetskog rata po ovim pitanjima sprovela kolaboracionistička vlada Milana Nedića. Doneta je Uredba, sa zakonskom snagom, o čuvanju starina i osnovan Zavod za čuvanje starina, kao preteča današnjeg Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture. Istovremeno je pokrenuta inicijativa za osnivanje većeg broja novih muzeja u unutrašnjosti Srbije. Bilo je planirano formiranje funkcionalne muzejske mreže na tri nivoa – nacionalnom, okružnom i lokalnom, a uz specijalizacije svakog od muzeja, shodno istorijsko – kulturnim karakteristikama konkretne teritorije. Radilo se i na posebnoj Uredbi o muzejima.

Glavne reči: muzeji, baština, kulturna politika, vlada Milana Nedića, okupacija, kolaboracija, Drugi svetski rat

Baštinsku delatnost, odnosno delatnost zaštite kulturnih dobara danas u Srbiji realizuju različite ustanove zaštite. Muzeji su zaduženi za pokretna kulturna dobra i nematerijalno nasleđe, zavodi za zaštitu spomenika kulture za nepokretna kulturna dobra a arhivi za arhivsku građu. Uz to, poslovima zaštite stare i retke knjige bave se biblioteke, dok Kinoteka čuva filmsku i srodnu građu.

Državni arhiv Srbije, kao centralna, dugo i jedina arhivska institucija, osnovan je na samom kraju 19. veka, da bi tek posle Drugog svetskog rata počelo osnivanje lokalnih arhivskih središta, preteča okružnih arhiva. Posle rata je, prema zvaničnim podacima koje ova ustanova baštini, osnovan i Republički

zavod za zaštitu spomenika kulture, da bi potom usledilo osnivanje i regionalnih zavoda. Tada je osnovana i Kinoteka, a doneta je i serija zakonskih propisa koji tretiraju pitanja vezana za sve baštinske delatnosti. Sa druge strane, bibliotečka i muzejska delatnost u novovekovnoj Srbiji su znatno starije. Biblioteke počinju da se razvijaju od tridesetih, a muzeji od četrdesetih godina 19. veka, s tim što je većina retkih muzeja bila stacionirana u Beogradu. Broj muzeja se značajno povećao tek posle Drugog svetskog rata, osnivanjem niza novih, sada uglavnom van prestonice, čime se uspostavlja šireobuhvatna muzejska mreža Srbije.

Generalno posmatrano, nacionalne muzejske mreže se postavljaju na nekoliko nivoa čiji broj i struktura zavise od državne teritorijalne organizacije. Aktuelnim *Zakonom o muzejskoj delatnosti* u Srbiji je potvrđena ranije postavljena struktura muzejske mreže na tri nivoa. Prvi čine nacionalne muzejske institucije specijalizovane za različite vrste predmeta i tematika, među kojima se Narodni muzej Srbije izdvaja kao centralni.¹ Drugi nivo muzejske mreže predstavljaju gradski muzeji kompleksnog tipa stacionirani u okružnim centrima, koji su proglašeni za teritorijalno nadležne i, uz osnovnu delatnost, obavljaju i poslove nadzora i stručne pomoći muzejima sa nižeg nivoa.² Taj niži nivo mreže čine svi ostali muzeji. Treći nivo je najgušći deo mreže; u njega spadaju lokalni kompleksni opštinski muzeji i različiti specijalizovani muzeji i galerije sa zbirnama.

Početak razvoja muzejske delatnosti u Srbiji

Razvoj muzejske delatnosti, a time i muzejske mreže bio je dug proces. Ako apstrahujemo pojave zbirke pri kragujevačkom i beogradskom liceju, prvi korak u organizovanju muzejske delatnosti načinjen je 10. maja 1844. godine osnivanjem preteče Narodnog muzeja Srbije, *Muzeuma serbskog* (Jovanović 1994).³ Tek više od dve decenije kasnije, po završetku srpsko-turskih ratova 1876/8. godine, sa sticanjem potpune nezavisnosti, osnovan je *Vojni muzej*. Potom, 1895. i 1896. godine na inicijativu Profesorskog društva i Učiteljskog udruženja osnovani su *Muzej srpske zemlje*, današnji *Prirodnjački muzej*, i *Školsko-pedagoški*, danas *Pedagoški muzej*, a 1901. izdvajanjem iz Narodnog muzeja i *Etnografski muzej* (Jovanović 1994). Pre toga, 1847. godine, na teritoriji Habzburške monarhije, u Pešti, pri Matici srpskoj, formiran je *Muzeum*

¹ Članovi 41–44 *Zakona o muzejskoj delatnosti* (*Službeni glasnik RS*, br. 35/2021 i 96/2021).

² U skladu sa „Rešenjem o utvrđivanju teritorijalno nadležnih muzeja“, *Službeni glasnik RS*, br. 102/21 ima 26 muzeja drugoga nivoa.

³ Iste godine pri Vojnoj bolnici u Beogradu formiran je već od 1863. nepostojeći *Muzeum prirodnih retkosti* (Jovanović-Simić 2019).

srpski, koji je 1864. godine, sa preseljenjem Matice, premešten u Novi Sad. To je današnja *Galerija Matice srpske* (Kumović 2001). Tako je tokom 19. veka u Kneževini, odnosno Kraljevini Srbiji, uz dodatak teritorije Vojvodine, sa jačanjem autonomije i nacionalne svesti, pod patronatom države, ali i inicijativom građanske elite, osnovano šest danas postojećih muzeja, od kojih većina spada u kategoriju muzeja sa prvog nivoa mreže.⁴

Put za osnivanje muzeja nižih nivoa bio je duži i trnovitiji. Prve lokalne muzejske institucije susreću se pre Prvog svetskog rata samo u tada austrougarskoj Vojvodini, gde su postojali muzeji u Beloj Crkvi, Vršcu, Subotici, Somboru i Velikom Bečkerek, a susreću se i muzejski subjekti koji nisu bili nezavisne institucije već polujavne zbirke učila pri gimnazijama u Sremskoj Mitrovici i Kikindi (Kumović 2001). Slična praksa se uočava i u Kraljevini Srbiji; gimnazijska zbirka je krajem 19. veka formirana u Požarevcu, a kasnije i u Užicu (Benderać 2000, 177; Popović 2001, 17).

Po završetku Velikog rata novi muzeji se osnivaju prevashodno u prestonici. Godine 1923. osnovan je *Muzej savremene umetnosti*. On je 1935. godine spojen sa *Narodnim muzejom*, u to vreme zvanično imenovanim: *Historijsko – umetnički muzej* i formiran je *Muzej kneza Pavla*. Iste 1923. godine Ministarstvo pošta i telegrafa osnovalo je *Poštansko-telegrafski muzej* (danas PTT muzej), 1929. godine faktički je zaživeo još 1903. godine deklarativno osnovan *Muzej grada Beograda*, a 1937. pri srpskoj Patrijaršiji osnovan je *Muzej Srpske pravoslavne crkve*. Muzejsku mapu Beograda obogatila je i *Arheološka zbirka Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu*, zvanično utemeljena 1929 (Benderać 2000).

Da se uz beogradske muzeje bar delimično razvije i klica muzejske mreže na široj teritoriji doprinelo je osnivanje manjeg broja lokalnih muzeja. Uz podršku građana, gradske privredne i političke elite, 1923. godine otvoren je *Gradski muzej Pančevo*. Sličan vizionarski entuzijazam doveo je do stvaranja i dva muzeja u Moravskoj banovini; 1933. osnovan je muzej u Nišu, a sledeće godine i u Negotinu. Pored ovih zavičajnih, kompleksnih muzeja, iste godine su osnovana i dva tematski specijalizovana. Delovanjem Prosvetnog društva „Vuk Karadžić“ u Tršiću je počeo sa radom *Vukov muzej*, dok je *Zmajev muzej* u Sremskoj Kamenici otvoren na inicijativu Društva „Zmaj“. Nastavljena je i praksa formiranja muzejskih zbirki pri gimnazijama i jedna takva je 1934. formirana u Šapcu (Benderać 2000; Kumović 2001). Paralelno sa osnivanjem muzeja uočavaju se i nastojanja da se zakonski uredi ne samo muzejska već i šira delatnost zaštite kulturnih dobara, što nije realizovano.⁵

⁴ Izuzetak su Vojni i Pedagoški muzej koji pripadaju trećem nivou.

⁵ Videti dalje.

Imajući u vidu da je apsolutna većina muzeja bila locirana u Beogradu, a da su mnogi „muzeji“ van prestonica bili školske zbirke učila, u predratnom periodu ne može biti reči o pravoj nacionalnoj muzejskoj mreži. Stanje se iz osnove menja po završetku Drugog svetskog rata, kada dolazi do svojevrsnog „muzejskog buma“ nove Jugoslavije, usled čega se broj muzeja u unutrašnjosti drastično povećava.

Formiranje muzejske mreže posle Drugog svetskog rata

Rat još nije bio faktički završen kada je počelo otvaranje muzeja zatvorenih po njegovom početku. U aprilu 1945. rad su obnovili muzeji u Somboru, Petrovgradu⁶ i Pančevu. Potom je u Beogradu osnovano više specijalizovanih muzeja, sa ciljem čuvanja i veličanja tradicije tek završenih oslobodilačko-revolucionarnih procesa, poput *Muzeja ilegalnih partijskih štamparija* i *Muzeja 4. juli*, dok je u Užicu osnovan *Muzej ustanka 1941*. Usledilo je i ubrzano osnivanje zavičajnih muzeja u mnogim gradovima (Benderać 2000; Krivošejev 2012). Tako je počela da se u širem kapacitetu razvija „mreža zavičajnih muzeja koja treba da obuhvati celu našu državu“ (Anonim 18 1949, 8). Do ovih koraka dolazi usled sprovođenja nove državne kulturne politike; bilo je to vreme agitpropa (Dimić 1988).

Omasovljavanje kulturne delatnosti imalo je neskrivene dodatne ciljeve: jačanje komunističke ideologije i privilegovano negovanje tradicija narodnooslobodilačke borbe, uz ideološki obračun sa klasnim neprijateljima iz građanskog rata. To se uočava i iz sadržaja imperativnog uputstva za reorganizaciju muzeja u Srbiji iz 1949. godine. Od novih muzeja očekivalo se da budu „moćni instrumenti vaspitača najširih narodnih masa“. Naglašeno je da lokalni muzeji treba da prikazuju „prirodu, povjest, sudjelovanje u NOB-i i izgradnju socijalizma svoga zavičaja“, te da u svojim stalnim postavkama imaju četiri odeljenja: priroda, istorija, NOB i socijalistička izgradnja. Uz ova uputstva, sugerisano je da: „ako taj kraj, oblast, srez ili grad imaju naročit značaj u Narodnooslobodilačkom ratu /.../ nužno će se formirati, pored zavičajnog muzeja i zaseban muzej Narodnooslobodilačkog rata“ (Anonim 19 1949; Dobronić 1952). Po ovakvoj imperativnoj matrici nastavljeno je sa osnivanjem lokalnih muzeja, u početku objedinjenih sa novoosnovanim arhivima, u okviru takozvanih arhivskih središta, a potom kao samostalnih institucija. Godine 1959. u 28 različitih naselja u Srbiji radilo je 86 muzeja (Krivošejev 2012).

Pomenuti ideološki imperativi uslovlili su šablonizovanje muzejskih prezentacija. Još 1957. godine Komisija za muzeje republičkog Saveta za kulturu konstatovala je da „svi muzeji u unutrašnjosti Srbije imaju uglavnom istu kon-

⁶ Veliki Bečkerek, odnosno Zrenjanin.

cepciju“ (Hasanagić 1975, 5). Sećajući se toga vremena, Đorđe Mano Zisi je konstatovao: „Kao pečurke nicale su gotovo istovetne izložbe NOB-a, sa istim fotografijama, plakatima, opremom, legendama koje su imale više propagandni nego istorijsko-muzejski karakter“ (Mano Zisi 1972). U skladu sa kritikama ovakvog pristupa prezentaciji, pomenuta Komisija je iznela preporuku da kompleksne muzeje treba preorijentisati na specijalne tematike vezane za specifičnosti određenog kraja (Hasanagić 1975, 5).

Prethodna naracija ukazala je da se muzejska mreža Srbije razvila tek posle Drugog svetskog rata iz ranije postojećeg jezgra koje se stvaralo ceo vek. U skladu sa tim, smatralo se da vreme ratnog interregnuma nije pogodovalo razvoju muzejske prakse (Krivošejev 2012). Međutim, nova istraživanja ukazuju da su određeni planski potezi učinjeni i tokom okupacionih godina; da je postojala inicijativa za osnivanje novih muzeja, kao čvorišta trostepene muzejske mreže. Inicijativa nije nastala „sa lokalā“, od strane građanske elite, kako su pre rata osnivani retki muzeji u unutrašnjosti, već onako kako se muzejska mreža razvila po okončanju rata, kroz institucionalizovanu nameru vlasti. Od građanske elite se očekivalo da ideje, koje je plasirala kolaboracionistička uprava prihvati, podrži i razvije. Uprkos takvim htenjima, ova nastojanja su ostala samo na početnim osnivačkim aktivnostima.

Primaran cilj istraživanja bio je da se ukaže ne konkretne, povezane a do sada neprezentovane činjenice vezane za aktivnosti okupacionih vlasti na razvoju muzejske delatnosti i da se time otvore pitanja za dalja istraživanja. Istraživanja su zasnovana na analizi štampe iz okupacionog perioda, uz dopune informacijama iz raspoloživih, objavljenih i neobjavljenih izvora druge vrste, kao i relevantne literature. Pri tome se imalo na umu da štampa ne predstavlja izvore prvoga reda i da iskazi registrovani u njoj mogu da imaju karakter političke propagande, što zahteva poseban kritički odnos. Međutim, primarno korišćene informacije vezane su za jednostavne opise planiranih i realizovanih aktivnosti, i, kao takve, sa osnovnog događajnog aspekta ne bi trebale da budu sporne. Sa druge strane, kada se uočava jasna propagandna funkcija određenih članaka, kako u iskazu tako i po trenutku njihovog objavljivanja, to je u tekstu naglašavano.

Kulturna politika ratne kolaboracionističke uprave i odnos okupatora prema kulturi

Nakon kratkotrajnog Aprilskog rata 1941. nacistička Nemačka i njeni saveznici razbili su Kraljevinu Jugoslaviju, a teritorije uže Srbije, severa Kosova i Banata stavljene su pod nemačku vojnu upravu. Okupator je imao dva osnovna cilja: pacifikovanje i privrednu eksploataciju okupiranog prostora. Nastojao je da ih ostvari anagažovanjem što manje sopstvenih vojnih efektivā, što je zahtevalo oslanjanje na domaće saradnike. Razvoj kolaboracionističke uprave na

teritoriji Vojnog zapovednika za Srbiju prošao je kroz dve faze. Tokom prve, na čelu domaće uprave bio je savet komesara Milana Aćimovića, obrazovan 30. aprila 1941. Ustanak koji je počeo u julu 1941. primorao je okupatora da traga za novim formama organizovanja vlasti i ličnostima koje bi imale veći autoritet među stanovništvom. Rešenje je pronađeno u generalu Milanu Nediću, koji je 29. avgusta obrazovao vladu (Borković 1979).

Suštinski, i komesarska uprava i vlada Milana Nedića bile su u potpunosti podređene Vojnom zapovedniku za Srbiju. Svako postavljenje viših činovnika morala je da odobri okupaciona uprava. Vladi je ostavljena delimična samostalnost u onim segmentima koji nisu bili od interesa ili se nisu kosili sa okupacionom politikom i generalnim ideološko-političkim načelima nacističke Nemačke.

Nedićeva vlada bila je sastavljena od ljudi koji su u predratnom periodu bili članovi Srpske radikalne zajednice i Zbora; nominalno, bila je desno i konzervativno orijentisana. Kako ističe kolega Stojanović, polazeći od neuspeha međuratnog parlamentarnog iskustva, korumpiranosti političkih elita i pogrešne pretpostavke da je internacionalizam u kulturi i prosveti doveo do degeneracije omladine i nacionalnog bića uopšte, pošlo se ka izgradnji novog sistema vrednosti koji se u velikoj meri temeljio na nacionalizmu i ideologizovanoj percepciji nacionalne istorije i značaja određenih društvenih grupa, pre svega seljaštva. Kulturna politika kolaboracionističke uprave bila je usmerena ka povratku na tradicionalne nacionalne vrednosti, koje su u ovoj interpretaciji podrazumevale da je interes zajednice ispred pojedinca, čvrstu društvenu hijerarhiju i uticaj religije. Ministarstvo prosvete i vera uspostavilo je kontrolu nad celokupnim duhovnim i kulturnim životom u zemlji. Uklanjanje su svi elementi koji su bili suprotni novoj politici ili mogli da predstavljaju alternativu (Stojanović 2015).

U cilju razumevanja konteksta u kome je realizovana kolaboracionistička kulturna politika neophodno je ukazati na odnos okupatora prema kulturnim dobrima i, uopšteno, kulturnoj delatnosti na teritoriji Vojnog zapovednika za Srbiju. Nacistička Nemačka sprovodila je organizovanu, sveobuhvatnu i intenzivnu pljačku kulturnih dobara na svim teritorijama koje su bile pod njenom okupacionom upravom ili su anektirane (Lin 2011). Ovakva praksa sprovedena je od prvog dana okupacije i na teritoriji Vojnog zapovednika za Srbiju. Formirani su spiskovi od strane okupacione uprave, uz pomoć kolaboracionističkog režima. Sistematski su pročešljani i opljačkani različiti fondovi arhivskih dokumenata, biblioteka i drugih ustanova koje su čuvale retke, stare i važne dokumente i publikacije. Istu sudbinu doživele su i pojedine zbirke iz antičkog i srednjovekovnog perioda, kao i različita umetnička dela (Živković 1994, 73–90). Zabeleženo je da su Nemci često posećivali stari muzej u Negotinu i da su odneli neke praiorijske predmete, zbog čega je direktor muzeja sakrio najdragocenije artefakte (Radosavljević 2018).

U takvom okruženju realizovano je obnavljanje i intenziviranje kulturnog života, što je bilo u direktnoj korelaciji sa jednim od stubova nemačke okupacione politike. Pružanje alternativnog kulturnog sadržaja, koji bi građanima odagnao brigu i barem malo olakšao sumoran život, bilo je u vezi sa naporima okupatora da sprovede i osigura pasivizaciju okupirane teritorije (Zec 2019, 256–307), ali nisu zanemarivane ni aktivnosti vezane za bazičnu kulturu, u koju spadaju i baštinske delatnosti. U sklopu toga pokretane su i inicijative za realizaciju novih segmenata kulturne politike, poput uspostavljanja široko rasprostranjene muzejske mreže. Realizaciji ove ideje prethodilo je obnavljanje rada ranije postojećih muzeja, organizovanje muzejskih tečajeva, donošenje novih propisa, kao i osnivanje Zavoda za čuvanje starina.

Obnavljanje rada muzeja

Obnavljanje kulturnog života u kontekstu ciljeva okupacione uprave bilo je od posebne važnosti u Beogradu, gradu čiji je značaj za Treći Rajh prevazilazio okvire okupiranog prostora, o čemu svedoče i inicijative da se kulturne ustanove koje su oštećene tokom aprilskog bombardovanja 1941. vrata u funkciju. Pojedine, poput Narodne biblioteke, bile su nepovratno uništene, dok su neke druge, među kojima i muzeji, uz manji ili veći trud mogle da se privedu nameni.

Prema novinskim vestima, u Beogradu je pred Aprilski rat bilo 13 muzeja i muzejskih zbirki. Usled bombardovanja, ali i uzurpiranja objekata od strane okupatora, veliki broj nije radio. Informacije iz onovremenih novina ukazuju na značajno, delom propagandno, obraćanje pažnje na obnovu rada beogradskih muzeja, pre svega Muzeja kneza Pavla i Etnografskog muzeja (Popović 1941; Anonim 1 1941; Parežanin 1942; Vučković 1942). Veća pažnja obraćena je i na obnovu rada Gradskog kulturnog doma, pod čijim krovom se nalazio i Gradski muzej. Dom je svečano otvoren 20. decembar 1941. u prisustvu visokih zvanica okupacionog i kolaboracionističkog aparata, poput komandanta Feldkomandature 599 Ernsta fon Kajzenberga, Milana Aćimovića i ministra prosvete Velibora Jonića, što ukazuje na prioritet koji je dat ovom segmentu delovanja režima. Otvaranje je pratila i adekvatna izložba dokumenata, sa ciljem da se prezentuje bogat fond koji muzej poseduje (Anonim 2 1941).

U maju 1943. od najvažnijih beogradskih muzeja radili su: Muzej Kneza Pavla, Etnografski muzej, Vojni muzej i Gradski muzej. Usled oštećenja zgrade u kojoj se pre rata nalazio, Etnografski muzej je privremeno smešten u jedan od objekata Ministarstva prosvete u Balkanskoj ulici, gde je za publiku bio otvoren samo nedeljom, ali se, kako propagandno izveštavaju novine, radilo na iznalaženju adekvatnijeg rešenja (Anonim 22 1943; Anonim 23 1943).

Kolaboracionistički režim osnivao je u Beogradu i nove muzeje. Jedan od njih, Muzej preistorijske Vinče otvoren je u junu 1943. godine prezentacijom kolekcije Arheološke zbirke Filozofskog fakulteta. Bio je smešten u ulici Kralja Petra i radio je dva puta nedeljno (Marković 1943v; Anonim 14 1943; B.T. 1943). Na čelu muzeja bio je arheolog dr Miodrag Grbić, o kome će dalje biti više reči.

Vlasti su nastojale da preko sredstava javnog informisanja animiraju građane da se uključe u proces zaštite kulturnih dobara. U listu „Obnova“ od 9. januara 1943. godine objavljen je članak pod naslovom „Naši muzeji i sabirači umetničkih dragocenosti“. Neimenovani autor, pozivajući se na primere svetski poznatih muzeja, ukazuje na važnost pojedinaca u procesu obogaćivanja zbirki i sugeriše kolekcionarima da svoje dragocenosti zaveštaju muzejima i tako spreče da ih po njihovoj smrti naslednici rasprodaju. Kao pozitivan primer navodi ulogu pojedinaca u obnovi fonda Narodne biblioteke (Anonim 10 1943).

U štampi nailazimo i na tekstove koji se kritički, a u pravcu propagande aktuelne ideologije, bave ranijom, predratnom muzejskom praksom, bilo da kritikuju „judeo-masonski duh“ koji je vladao u Muzeju kneza Pavla (Majzner 1942) ili „umetničke koterije“, i preporučuju „ozdravljenje umetnosti u nacionalnom duhu“ (Nastasijević S. 1942; Nastasijević Ž. 1942). Brojni su i članci koji promovišu srpsku srednjovekovnu umetnost (Mano Zisi 1942a, 1942b) apelujući da je neophodno čuvati „drage srpske spomenike“ i da ih ne treba „potcenjivati, govoriti kako su skloni padu, kako ne predstavljaju nikakvu arhitektonsku savršenost kako je nerentabilno opravljati ih“ (Đukić 1942). Nisu malobrojni ni članci koji promovišu potrebe za osnivanjem novih muzeja, među kojima i muzeja pozorišne umetnosti (Anonim 4 1942; Anonim 16 1944; Anonim 17 1944), a dragoceni su tekstovi koji ukazuju na organizovanje posebnih stručnih kurseva, „tečajeva za muzealce“ (Marković 1943a; Anonim 18 1944).

Muzejski tečajevi

Obnavljanje rada muzeja i druge aktivnosti, o kojima će dalje biti više reči, zavisilo je od postojanja adekvatnih kadrova. Da bi rešilo taj problem, Ministarstvo prosvete je u februaru 1942. godine u Službenim novinama objavilo oglas za prijem muzejskih volontera. Kandidati su morali da imaju diplomu ili da budu studenti arheologije, istorije umetnosti, etnografije i prirodnjačkih struka. Broj volontera nije smeo da bude veći od „dvostrukog broja stručnog osoblja“. Volontiranje je moglo da bude maksimalno na period od dve godine, a potvrdu da su volontirali dobijali su oni koji su „istrajali najmanje godinu dana u ovakvoj službi“.⁷

⁷ „Prijem volontera pri državnim muzejima u Beogradu“. *Službene novine*, 13. februar 1942, br. 13, 7.

Naredni korak za obezbeđivanje stručnog kadra bila je organizacija tečajeva za muzealce. Do skoro nepoznatu tematiku ovih kurseva detaljno je obradio kolega Bandović (2014; 2019). On ukazuje da je tečajeve pokrenuo arheolog dr Miodrag Grbić, kustos Muzeja kneza Pavla, potom nakratko službenik Ministarstva prosvete i vera sa funkcijom referenta za muzeje i starine, a zatim utemenitelj i rukovodilac 1942. godine osnovanog Centralnog zavoda za čuvanje starina. Tečajevi su organizovani pri Muzeju kneza Pavla, u trajanju od po dva semestra. Slušaoci su bili podeljeni na redovne, vanredne i ljubitelje, od kojih su poslednji mogli da slušaju ali ne i da polažu kolokvijume i ispite. Prvi tečaj počeo je sa radom 1. aprila 1942. godine, a uvodno predavanje „O muzejima“ održao je Milan Kašanin. Realizovana su dva kursa: 1942/1943. i 1943/1944. i kroz njih je prošlo više od stotinu mladih i srednjovečnih građana Srbije, od kojih su mnogi kasnije ostavili veliki trag u srpskoj nauci (Bandović 2014).

U dokumentu *Stanje i zadaci naše arheologije* naglašeno je da je ideja za pokretanje kurseva nastala „po ukazanoj potrebi, a radi stvaranja muzejskog podmlatka“ za državne kao i lokalne muzeje, za koje su bili planirani i posebni „letnji“ kursevi koji bi se organizovali i „za nastavnike u unutrašnjosti“.⁸ O tim drugim kursovima nema dodatnih saznanja, ali se otvara pitanje za koje to lokalne muzeje su oni bili namenjeni, kada je, kako smo videli, muzeja u unutrašnjosti bilo veoma malo?! Odgovor na to pitanje će uslediti.

Pravna regulativa i osnivanje Zavoda za čuvanje starina

Prvi koraci na zaštiti baštine u novovekovnoj Srbiji uočavaju se 1830. godine, iz koje su sačuvana saznanja da je knez Miloš Obrenović naredio da se prijavi svaki nalaz bilo kakve starine. Naredni korak, izdavanje *Ukaza o zabrani rušenja starih gradova i njihovih razvalina*, usledio je 1844, iste godine kada je osnovan i prvi muzej (Tomić 1958). Dalja nastojanja da se u Kneževini / Kraljevini Srbiji i Kraljevini Srba Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji pravno reguliše delatnost zaštite baštine ostala su bez krajnjeg rezultata. Od 1888. do 1939.

⁸ Arhiv Jugoslavije (AJ), 110–551–639, 640; publikovan u: Stojanović 2012a, 459–463. Dokument je nastao 25. januara 1943. godine i nije potpisan, ali po svemu sudeći njegov autor je pomenuti dr Miodrag Grbić. U dokumentu piše: „Kvalifikovanih arheologa ima kod nas svega četiri: prof. Miloje Vasić, prof. Nikola Vulić, kustos Đorđe Mano-Zisi i potpisani“; u vreme njegovog nastanka kvalifikovani arheolog bio je i dr Grbić; uz to, na Grbićevo autorstvo direktnije ukazuje iskaz da je autor dokumenta bio referent za muzeje u Ministarstvu prosvete, dok nije prešao na drugu dužnost, što je u skladu sa Grbićevim kretanjem u službi (Bandović 2019).

godine registrovano je više pokušaja da se donesu zakoni o muzejskoj i široj baštinskoj delatnosti, ali ni jedan od njih nije urodio plodom.⁹

Prema do sada ustaljenom stanovištu, temeljna legislativna akta koja tretiraju pitanja nasleđa pojavljuju su tek po završetku Drugog svetskog rata, kada nove vlasti donose niz saveznih i republičkih zakona kojima regulišu pitanja šire baštinske delatnosti i njenih posebnih segmenata vezanih za arhivsku, muzejsku i konzervatorsku delatnost (Tomić 1958; Krstić 2010), dok nova saznanja ukazuju na značajne a zanemarene korake koji su načinjeni u okupacionom periodu, kada su doneta dva pravna akta, uredbe, koje su regulisale pitanja zaštite kulturnih dobara.

U nedovršenim aktivnostima pripreme zakona tokom tridesetih godina prošloga veka, kao sekretar Društva ljubitelja starina, aktivno je učestvovao pomenuti dr Grbić. Imajući u vidu veoma širok spektar njegovih aktivnosti tokom okupacije, za koje je imao podršku nemačkog vojnog savetnika za starine, majora dr Johana Albrehta fon Rajsvisa (Bandović 2019),¹⁰ moglo bi da se pretpostavi da je Grbićeva uloga i u donošenju pravnih akata o zaštiti baštine bila velika, ako ne i ključna, a da su se novodoneta akta bar delom oslanjala na primere ranijih, neusvojenih.

Ostaje nejasno kojim su se motivima nacisti vodili prilikom odobravanja i podržavanja ove inicijative. Nameće se kao hipoteza da bi osnivanjem i delovanjem ovakve ustanove, ali i uspostavljanjem mreže muzeja, okupator dobio sveobuhvatniji pregled vrednosti, količine i vrste kulturnih dobara koja su se nalazila u unutrašnjosti zemlje. Nasuprot tome, stiče se utisak da su Grbićevi motivi za aktivno delovanje tokom okupacije bili striktno profesionalne prirode, inicirani, kako je smatrao, nedopustivim dotadašnjim stanjem u oblasti zaštite kulturnih dobara i razočaranjem zbog neuspeha prethodnih nastojanja da se ono popravi. Kako je jednom prilikom uveravao Dejana Medakovića, kod seoskog stanovništva je cvetala divlja arheologija i očekivao je da se napravi red „u tom našem haosu“. Pokušavao je Medaković da mu ukaže da bi ovakvo zalaganje moglo da prouzrokuje reperkusije po oslobođenje, ali Grbić je smatrao da je to kukavički stav i isticao primer Nedića koji se, prema njegovom mišljenju, svesno žrtvovao (Medaković 1998, 553–554).

Prvi od pomenuta dva pravna akta, *Uredba o čuvanju starina*, objavljen je 16. septembra 1941. Uredba je zabranjivala uništavanje, preinačavanje, istraživanje, iskopavanje „arheoloških, umetničkih, istorijskih i etnografskih“

---

⁹ Godine 1888/89. pripremljen je nacrt *Zakona o čuvanju spomenika i starina*, odnosno *Zakona o istorijskim i umetničkim starinama*; 1907. radilo se na *Zakonu o starinama*; 1922. godine pripreman je *Zakon o muzejima*, a od 1930. godine i više verzija *Zakona o muzejima i čuvanju starina i spomenika*, da bi 1939. godine bio predložen *Zakon o zaštiti umetničko-arhitektonskih spomenika* (Tomić 1958; Krstić 2010).

¹⁰ Više o Rajsvicu u: Roht 2022.

spomenika i izvoz bez odobrenja Ministarstva prosvete. Slučajni nalazači bili su dužni da svoja otkrića prijave lokalnim muzejima ili školama, uz pretnju kaznom do 1.500 dinara ili 30 dana zatvora.¹¹

Pomenuta Uredba se primenjivala do maja 1942. godine, kada je doneta nova, istoimena ali sadržajniija. Prema njoj glavnu ulogu u procesu evidentiranja, istraživanja i zaštite „starina“ imao je novoosnovani *Centralni zavod za čuvanje starina*. On je bio dužan da formira i vodi „registar starina“ i upisuje nepokretna kulturna dobra u intabulacione knjige. Finansiran je od strane države, a kao dodatni vidovi finansijske podrške bili su predviđeni sopstveni izvori i donacije.¹²

Na čelu Zavoda bio je direktor, koji je morao da ima doktorat, objavljene naučne radove iz svoje struke i najmanje 15 godina radnog staža u muzeju ili Univerzitetu. Za direktora je postavljen dr Miodrag Grbić. Uz direktora bila su predviđena i radna mesta konzervatora, sa najmanje 10 godina iskustva, četiri pomoćnika – konzervatora: arheolog, istoričar umetnosti, arhitekta i etnograf, i po jednog pomoćnog sekretara, tehničara, fotografa i služitelja. Konzervator i pomoćnici morali su da imaju fakultetsku diplomu. Svim službenicima Zavoda bilo je zabranjeno da u svom posedu imaju privatne zbirke, a usluge procene mogli su da pružaju samo uz odobrenje Ministarstva. Postojao je i savetodavni odbor od pet članova (arheolog, istoričar umetnosti, arhitekta, etnograf i pravni savetnik), koje je na predlog direktora imenovao ministar. U svrhe naučnih istraživanja, sistematizovanja i objavljivanja naučnih rezultata obrazovane su sledeće komisije: arheološka, za istoriju umetnosti i narodnu umetnost i za arhitekturu i urbanizam.

Pored novoosnovanog Zavoda, za čuvanje starina bili su zaduženi muzeji i škole, u kojima je Zavod mogao da ovlasti poverenike, kao i opšte upravne i opštinske vlasti. Područni organi bili su u obavezi da kroz izveštaje informišu Zavod o stanju na njihovoj teritoriji. Bila je predviđena i godišnja konferencija na kojoj bi se sastali predstavnici Zavoda, muzeja i školskih zbirki. Ministarstvo prosvete je moglo da osniva i područne zavode. Za istraživanje, preinačavanje, uništavanje i restauraciju bila je neophodna dozvola Zavoda. Vlasnik kulturnih dobara bio je dužan da održava ista, a u slučaju da nema sredstava, država je na predlog Zavoda mogla da izvrši eksproprijaciju. Radove su mogli da obavljaju državni i samoupravni službenici ili druga lica, uz nadzor.

Uredbom je detaljnije regulisano i pitanje slučajnih pronalazaka. Slučajni pronalazači, kao i po prethodnoj uredbi, bili su dužni da prijave svoj pronalazak, ali sada Zavodu, neposredno ili posredno preko muzeja ili škola. Nalazačem se smatrao vlasnik zemlje ili vode na kojoj je pronađen nalaz. On je imao samo pravo na nadoknadu štete prouzrokovane iskopavanjem, a ako Zavod proceni

¹¹ “Uredba o čuvanju starina”, *Službene novine*, br. 107, 16. septembar 1941, 1.

¹² “Uredba o čuvanju starina”, *Službene novine*, br. 36, 5. maj 1942, 1–3.

da predmet nije od vrednosti ili neophodan, pronalazač je mogao da ga zadrži. Izvoz predmeta u inostranstvo morao je da odobri Zavod. Naplaćivala se taksa u vrednosti od „jedne petine realne vrednosti i afekcione cene izvezenog predmeta“. Uredbom je definisana i kaznena politika. Visina kazne za one koji oštete ili bez dozvole izvezu kulturno dobro ostala je ista, 1.500 dinara, ali je dodat paragraf da je ovakvo lice dužno i da nadoknadi štetu.

Donošenje Uredbe kolaboracionistički režim je koristio i u propagandne svrhe. Kroz sredstva javnog informisanja ukazivano je da je Uredba doneta u poslednjem trenutku, te da je od posebne važnosti za zaštitu predmeta koji su važni „za srpsku nacionalnu zajednicu“ (Anonim 21 1943). Intencija autora ovakvih navoda bila je da vladu Milana Nedića istakne kao faktor koji brine o svim aspektima srpskog nacionalnog interesa. Jedna od osnovnih hipoteza na kojoj je građena opravdanost za donošenje i implementiranje nove kulturne politike bila je da je tokom međuratnog perioda, unutar Kraljevine Jugoslavije, srpsko kulturno dobro bilo zanemareno, zapostavljeno i prepušteno propadanju, a da je Nedićeva vlada zaštitnik istog.

Konkretno aktivnosti na zaštiti starina

Prva aktivnost Zavoda bila je evidentiranje kulturnih dobara – izrada spiska starina. Na način prikupljanja informacija ukazuje jedan novinski članak iz 1942. godine: „Zatraženi su preko sreskih školskih nadzornika, a od pouzdanih i vrednih nastavnika narodnih škola, izveštaji o ostacima starih gradova, naselja, puteva, bogomolja (crkvena), groblja (rimskih, mađarskih i dr.) rudokopa, mogila, pećina, lekovitih voda, rasprostranjenosti stena u mestu (krečnjak, serpentin, granit) postoje li kakvi rudnici ili majdani, ima li ruda koje se ne iskorišćavaju, okamenjenih biljaka i životinja (fosila), od kakvog se materijala izgrađuju kuće i ostale sporedne zgrade i čime su pokriveno, kako narod u mestu naziva pojedine zgrade (tačan narodni naziv), da li se obavljaju zanati i koji, kao i imena onih koji se u njima ističu. Preko okružnog namesnika zatražen je od marljivih sveštenika broj familija u političkoj opštini, koliko ima kuća (domaćinstava), groblja, koje se familije u njima sahranjuju i kome je posvećena crkva, postoje li ostaci neke stare bogomolje ili groblja itd. Po pristizanju materijala, odnosno obaveštenja, za vreme lepih dana odlaziće se na teren radi ispitivanja i proučavanja, a po tom će se pristupiti sređivanju i klasificiranju za proleće, kada će se rad znatno proširiti obrazovanjem ekipa koje će na terenu vršiti iskopine i prenositi ih u muzej“¹³ (Anonim 6 1942).

Nakon gotovo godinu dana od osnivanja, u javnosti je istaknuto da je Zavod popisao 271 spomenik „koje treba po Uredbi staviti pod zaštitu države“: 168

¹³ Muzej u Užicu, u fazi osnivanja; videti dalje.

umetničkih spomenika, 44 etnografskih i 59 istorijskih. Od svih vlasnika ili korisnika popisanih spomenika zatraženo je da u zemljišne knjige upišu „svojstvo nepokretnog zaštićenog spomenika kao realni teret“ (M.M. 1943). Svesni da je ovo samo inicijalni spisak, stručnjaci iz Zavoda tražili su dodatnu pomoć od insitituacija u unutrašnjosti. „Centralni zavod za skupljanje starina je raspisom upoznao sve učitelje u zemlji kako treba da paze na starine i da o njihovom stanju izveštavaju najbliži muzej i sam Zavod“ (Marković 1943b). Školske i crkvene vlasti slale su dodatne podatke o crkvama, manastirima, ostacima gradova, nadgrobnim spomenicima i sličnim nepokretnim kulturnim dobrima sa njihove teritorije (Anonim 20 1943).

U decembru 1943. Zavod je stavio pod zaštitu 48 manastira, što nije naišlo na odobravanje Srpske pravoslavne crkve. Predsednik Arhijerejskog sinoda, mitropolit Josif, obratio se predsedniku vlade Nediću i izrazio nezadovoljstvo. Suština problema iz vizure crkve je da se na ovaj način narušava autonomija crkve i kanonskih propisa. Kao glavni argument istakao je činjenicu da crkva ima sopstvene propise i kapacitet za zaštitu kulturnih spomenika, ali i da prilikom donošenja Uredbe SPC nije konsultovana. Mitropolit Josif je upozoravao da ovakvi postupci predstavljaju uzurpaciju i remete odnos između države i crkve. Na oštar dopis mitropolita krajnje pomirljivo je odgovorio ministar prosvete Velibor Jonić. On je istakao da je bio neophodan zakonski akt koji bi osigurao planski rada na polju zaštite, da Uredba ne ugrožava samostalnost i imovinu SPC i da je neophodan zajednički rad. Ministar nije odstupio u pogledu ingerencija Zavoda za čuvanje starina i ukazao je crkvenim velikodostojnicima da SPC zadržava svoje pravo da restaurira spomenike ali uz prethodno usaglašavanje i dozvolu ove inistitucije.¹⁴

Neophodno je da se navedu i neke od prethodnih aktivnosti na zaštiti srpskih starina, koje su počele da se realizuju pre osnivanja Zavoda. Jedna od prvih vezana je za obnovu Smederevske tvrđave, stradale u velikoj eksploziji 5. juna 1941. godine. Neposredno nakon eksplozije na teren su poslani kustosi iz Muzeja kneza Pavla, Đorđe Mano Zis i Miodrag Grbić. Oni su konstatovali da je uništena ulazna kapija, dve kule i jedan „znatan deo gradskog platna“, a da je i posle eksplozije nastavljeno sa neodogovornim ponašanjem; tankeri su privezivani za same zidine. Po osnivanju Zavoda, formirana je komisija koja je trebala da sprovede proces obnavljanja tvrđave.¹⁵ Pored nje, formirane su i komisije za obnovu manastira Ravanice, Ljubostinje i Manasije, a zabeleženo je da su započeti i radovi u manastiru Žiča (Anonim 21 1943).

Paralelno sa vršenjem zločina nad srpskim življem, režim Nezavisne Države Hrvatske sprovodio je i sistematsko uništavanje kulturne baštine ovog naroda i Srpske pravoslavne crkve. Grbić je još u novembru 1941. pokrenuo inicijativu da

¹⁴ Državni arhiv Srbije (dalje: DAS), G-3, f. 771, IV br. 8137.

¹⁵ DAS, G-3, f. 55, 28–189–41; videti i: Lazić 2021.

se uspostavi lična veza sa vlastima u Zagrebu i njihovim ministarstvima „vanjskih poslova i bogoštovlja“, verujući da bi ove instance mogle da „narede svome Zavodu za čuvanje starina, da uzme pod zaštitu sve srpske crkvene starine u Hrvatskoj“. Apelovao je da inicijativu podrže nemačke okupacione vlasti, koje bi zajedno sa njim poslale svoga refenta za starine. Prema jednom dopisu Ministarstva prosvete sa početka 1942. godine, dr Gregor Čremošnik, slovenački historičar koji je pre rata radio u Sarajevu i Skoplju, a tada boravio u Srbiji, ovlašćen je da putuje u NDH „radi sporazuma o zaštiti naših arhiva i starina“. ¹⁶ Nakon nemačkog posredovanja u aprilu 1942, iz fruškogorskih manastira spašene su mošti cara Uroša, kneza Lazara i despota Stefana Štiljanović i uz povorku i doček građana transportovane u Beograd. Nedićeva vlada je propagandno-idološki instrumentalizovala ovaj događaj u cilju sopstvene promocije (Stojanović 2012b).

Pošto je Uredba iz 1942. godine predviđala mogućnost osnivanja lokalnih zavoda, bilo je planirano da se prvo osnuje zavod za teritoriju Beograda, čiji bi početni zadatak bio konzervacija i restauraciju Kalemegdana. Iako zavod nije osnovan, donet je plan za očuvanje beogradske tvrđave, koji je sproveden uz tesnu saradnju sa nemačkim Arheološkim institutom, uz čiju vodeću pomoć su otpočela i arheološka istraživanja. Zalaganje Nemaca je razumnjivo s obzirom na veliko interesovanje okupatora za ovu tvrđavu. Ona im je bila je zanimljiva ne samo zbog dobrog strateškog položaja, blizine centra grada i veze sa ličnošću princa Eugena Savojskog već i zbog tadašnje nacističke teorije o praistorijskim seobama Indogermana, sa velikim značajem “dunavskog puta” na kom je Kalemegdan mogao da predstavlja značajno čvorište (Bandović 2019).

Okupacione vlasti su sprovele i određene poteze na koje kolaboracionističke vlasti nisu gledale sa odobravanjem. O tome svedoči dopis ministra prosvete Velibora Jonića iz 1943, u kojem ističe da je dobio saznanja da će se vojne jedinice useliti u Donji grad i moli da se od toga odustane jer bi bio ugrožen stari izgled. Ovo nije bio izolovan slučaj. Početkom 1944. jedna vojna jedinica uselila se u najreprezentativniji sačuvani objekat građanske arhitekture prve polovine 19. veka, u konak knjeginje Ljubice. Kada je ona u martu napuštala Konak, Jonić je uputio molbu da se niko više ne useljava. ¹⁷

Pojedina kulturna dobra bila su ugrožena i usled nemara gradskih vlasti. U julu 1943. predsednik Opštine grada Beograda Dragi Jovanović dobio je pismo od Ministarstva prosvete u kome mu je ukazano da je spomenik Vuku Karadžiću u Bulevaru Kralja Aleksandra u lošem stanju. Uz opomenu dobio je i sledeći savet iz patriotizma: „naša je dužnost, naročito danas, da oživljavamo kod mladih naraštaja uspomene na velike sinove srpskog naroda i da ih napajamo njihovim primerima.“ ¹⁸

¹⁶ DAS, G-3, f. 75, 48–9–41.

¹⁷ DAS, G-3, f. 778, br. 1416.

¹⁸ DAS, G-3, k. 766, br. 4631.

Kolaboracionistički režim nastojao je i da obogati depoe muzeja. Jedan od primera je odluka da se otkupi kapitalna slika Stevana Aleksića „Spaljivanje moštiju Sv. Save“. Ona se u septembru 1943. nalazila na privremenom čuvanju u muzeju Kneza Pavla. Doneta je posebna uredba kojom je cena ograničena; nije smela da pređe predratnu vrednost slike za 20%.¹⁹ Na ovaj način vlasnik slike je bio na nesumnjivom gubitku, s obzirom da je 1943. inflacija bila u toj meri jaka da je ova slika morala da bude skuplja nekoliko puta nego u predratnom periodu.

Srpski civilni/kulturni plan

Unutar kolaboracionističke uprave postojale su inicijative da se projektuje i realizuje širok spektar planova koji bi doprineli da se preoblikuje srpsko društvo. Najznačajniji iskorak ove vrste je Srpski civilni/kulturni plan, čiji je inicijator bio Vladimir Velmar Janković, pomoćnik ministra prosvete i vera. Rad na njegovoj izradi otpočeo je posle donošenja pomenutih uredbi i osnivanja Zavoda. Odvijao se od kraja 1942. do leta 1944. godine u uskostručnim i akademskim krugovima; šira javnost nije detaljno obavestavana o njemu (Stojanović 2012a). Priprema Plana podrazumevala je prethodne analize stanja sa predlozima daljih aktivnosti. Jedan od tada nastalih dokumenata je i pomenuto *Stanje i zadaci naše arheologije*.

Na osnovu analiza niza pripremljenih dokumenata, tokom leta 1944. godine označeno je oko dvesta ključnih problema koje je trebalo rešiti. Problemi su grupisani u četiri sektora a najobimniji bio je duhovni, unutar koga je planiran i kulturni razvoj. Shodno razvoju ratne situacije Plan je samo slovo na papiru, do njegove pune realizacije nije došlo, ali se uočavaju izvesni pomaci načinjeni tokom pripreme.

U završnoj selekciji otvorenih problema, u okviru pitanja kulturnog razvoja koja je trebalo da budu rešena, nalazilo se i pitanje “Državnog muzejskog programa”. Uz to, u vezi sa iskazanim problemima evidentiranja, čuvanja i prezentovanja starina bilo je planirano da uz akademske i naučne institucije značajnu ulogu u sprovođenju različitih delova plana imaju muzeji – kako postojeći, tako i oni koji bi trebali da budu osnovani²⁰ (Stojanović 2012a). A aktivnosti na masovnijem osnivanju muzeja otpočele su još pre početka rada na Planu.

---

¹⁹ “Uredba o otkupu slike *Spaljivanje moštiju Sv. Save*, rad akademskog slikara Stevana Aleksića”, *Službene novine*, 7. septembar 1943, br. 71, 4.

²⁰ Bilo je predviđeno i osnivanje više novih muzeja, među kojima i Pozorišnog, kao i Mašinsko-tehničkog.

Uspostavljanje muzejske mreže

Druga Uredba o čuvanju starina doneta je u maju 1942, a godinu dana kasnije, tokom rada na Planu, privedene su kraju aktivnosti na izradi Uredbe o muzejima. Iako pripremljena, ova Uredba nije doneta, a sadržaj njenog nacрта je sumarno prikazan u *Prosvetnom glasniku*.²¹ Osnovni cilj Uredbe bio je da se u muzejima uvede ujednačena organizaciona struktura i usklade delovanje i međusobni odnosi. Nastojano je da se propiše vrsta i sastav muzeja, kao i njihova funkcija u javnom životu. Nacrt uredbe predviđao je i „zaštitu prirode srpske zemlje“, koja bi bila poverena Muzeju srpske zemlje.

Indikativno je da je radu na pripremi Uredbe o muzejima, ali i radu na izradi Srpskog civilnog/kulturnog plana, prethodilo plansko osnivanje muzeja u gradovima u unutrašnjosti Srbije, koje je otpočelo posle ustanovljenja Zavoda. Sumarne informacije o tim aktivnostima pronalazimo u članku objavljenom u listu *Novo vreme* u aprilu 1943. Tu je pisalo da su pre rata muzeji van Beograda „postojali samo u Nišu, Negotinu i Petrovgradu“ (Marković 1943b). Kako bi se stanje promenilo, planirano je da se u kratkom roku osnuje veći broj muzeja i tako formira funkcionalna muzejska mreža. Po svemu sudeći, prvom nivou muzejske mreže, pored Muzeja kneza Pavla, Etnografskog i Muzeja srpske zemlje, pripadao bi i novoosnovani Zavod kao glavna, centralna baštinska nadinstitucija.

U pomenutom dokumentu *Stanje i zadaci naše arheologije* prikazan je i kroki zamišljene muzejske mreže: „Tako je Ministarstvo praktički u jednom momentu osnovalo deset okružnih muzeja. Za sada se pokazuju u nekim mestima samo teškoće oko muzejskih prostorija. Kada okružni muzeji stanu na čvrstu osnovu i postanu realnost, pristupiće se daljem stvaranju lokalnih muzeja u gradovima i varošicama“ (Stojanović 2012a, 462). Očigledno, bilo je planirano da se ispod gornjeg, nacionalnog nivoa muzejske mreže nalaze još dva, okružni (oblasni) i lokalni.

Iako se u pomenutom dokumentu naglašava da je „deset okružnih muzeja“ već osnovano, reč je, kako ćemo dalje videti, o početnim osnivačkim koracima, a osnovani muzeji nisu imali prilike da, kako se nadalo, „stanu na čvrstu osnovu i postanu realnost“.²²

Osnivačke aktivnosti počele su početkom jeseni 1942. godine, uz medijske najave. U tekstu „Osnivanje muzeja u okružnim mestima“, objavljenom u *No-*

²¹ „Beleška: Odeljenja za visoko obrazovanje i narodnu kulturu“, *Prosvetni glasnik*, 5. maj 1943, 218.

²² I ubrzano, efikasno posleratno osnivanje muzeja bio je višegodišnji proces u okviru koga se po formiranju arhivskih središta počelo sa prikupljanjem i muzejske građe, potom je usledio razvoj muzejskih zbirki i formiranje muzejskih odeljenja pri arhivima, a tek potom njihovo izdvajanje, prvo u polunezavisne, a potom potpuno samostalne institucije (Krivošejev 2021). Taj process nije u svim gradovima tekao istim tempom.

vom vremenu, piše da u Evropu, sva, pa i mala mesta imaju svoje muzeje, a da se u Srbiji na tome veoma malo radilo. Sada je pokrenuta inicijativa da se u kratkom periodu osnuje više muzeja, i to u okružnim centrima. Izaslanik Ministarstva prosvete obišao je Jagodinu, Kruševac, Kraljevo i Kragujevac „radi organizacije muzejskog rada u tim mestima kao i radi davanja uputstava za dalji rad na prikupljanju predmeta“. Sastancima su prisustvovali načelnici okruga, predsednici opština, kao i prosvetni radnici i drugi ugledni građani. Predstavnici okružnih i opštinskih vlasti su obećali punu podršku nastojanjima Ministarstva prosvete i vera, kako materijalnu, tako i logističku (Anonim 8 1942).

Muzeji drugog nivoa: okružni – oblasni

Dilemu gde je bilo predviđeno lociranje okružnih muzeja sa drugog, srednjeg nivoa razrešava autor članka „Koji će gradovi biti muzejska središta“, objavljenog 21. aprila 1943. na stranicama *Novog vremena* (Marković 1943b). Uz već postojeće muzeje u Nišu, Negotinu i Petrogradu, naglašeno je: „Sada se, kao okružni, osnivaju i u Kragujevcu, Kruševcu, Požarevcu, Zaječaru, Kraljevu, Užicu, Valjevu, Šapcu, Jagodini i Leskovcu“. Delimično je zbujujuća činjenica da pominjanje muzeja u Negotinu kao već postojećeg i osnivanje novog u Zaječaru ukazuje da bi u zaječarskom okrugu postojala dva muzeja. Po svemu sudeći, zaječarski, kao muzej lociran u okružnom centru, bio bi okružni, dok bi postojeći muzej u obližnjem Negotinu pripao donjem, trećem nivou.

Faktički, od tada postojećih 14 okruga, ustanovljenih krajem 1941. godine,²³ okružni muzeji bi postojali u 13. Uz tri postojeća, u Beogradu, Nišu, kao i Petrogradu u Banatu,²⁴ osnovalo bi se još deset. Iz za sada nerazjašnjenih razloga nije bilo predviđeno osnivanje četrnaestog okružnog muzeja, za Ivanjički okrug (?!).²⁵ Na ovaj način, uz navedeni izuzetak, zamišljena je praksa: jedan okrug – jedan okružni (oblasni) muzej, koja je faktički zaživela tek 2021. godine sa pomenutim zakonskim promenama.²⁶

²³ Jedna od inicijativa kolaboracionističkih vlasti bilo je ukidanje nasleđene banske uprave sa tri banovine na tlu Srbije i podela zemlje na 14 okruga, što je sprovedeno u decembru 1941. godine.

²⁴ Vlada Milana Nedića imala je kontrolu nad 13 okruga, dok je na teritoriji 14. okruga, Banatskog, stvarna vlast bila u rukama Banatskih Švaba (*Banater Schwaben*), “folksdojčera”. Shodno tome, od ranije postojeći muzej u Bečkerek (Petrograd, Zrenjanin) bio je samo fiktivno unutar nacionalne muzejske mreže.

²⁵ Moguće zbog nepostojanja izrazitije razvijenog gradskog centra, budući da je Ivanjica bila varošica.

²⁶ Donošenjem *Zakona o muzejskoj delatnosti*, a potom i na njemu zasnovanog *Rešenja o utvrđivanju teritorijalno nadležnih muzeja*. Prethodna praksa dovela je do

Indikativno je, što se uočava iz jednog od pomenutih članaka (Marković 1943b), kao i iz sprovedenih aktivnosti osnivanja, da vlasti kao muzejske institucije nisu priznavale postojeće zbirke pri gimnazijama. Novi muzeji su osnivani i tamo gde one postoje, uz konstataciju da njihovo postojanje predstavlja dobru polaznu osnovu (Anonim 12 1943).

Pri planiranju ovako postavljenog drugog nivoa muzejske mreže vodilo se računa da se ne dođe u situaciju kakva je uočena kasnije, tokom 50-tih godina, da „svi muzeji u unutrašnjosti Srbije imaju istu koncepciju“ (Hasanagić 1975), odnosno da su svi muzeji „želeli da liče jedan na drugi“, te da „kao pečurke niču gotovo istovetne izložbe“ (Mano Zisi 1972). U jednom od članaka (Marković 1943b) naglašeno je da bi svaki muzej trebalo da prezentuje izrazite specifičnosti „znamenitosti“ svoga kraja, a „prema obilju predmeta koji se tamo nalaze“. U skladu sa tim, muzeji u Kragujevcu, Kruševcu i Valjevu bi u prvom planu prezentovali „srpsku umetnost i istoriju“, muzeji u Užicu, Leskovcu, Kraljevu i Šapcu bi težište rada postavili na „narodnu umetnost“ – etnologiju, dok bi muzeji u Požarevcu, Zaječaru i Jagodini rad usmeravali na „arheološke nalaze“.

Konkretnije podatke o težištima muzejske naracije u novim muzejima pronalazimo i u drugim člancima. Naglašeno je da je Kruševac bio prestonica kneza Lazara i da će muzej biti lociran u zgradi „crkvene kuće crkve Lazarica“, a da su se u Kragujevcu i njegovoj okolini „odigrali najvažniji događaji iz prvog i drugog ustanka“ i muzej će se smestiti u Amidžinom konaku²⁷ (Anonim 7 1942; Anonim 8 1942). U drugom članku piše da je prioritetni zadatak muzeja u Kruševcu bio: „da se prikupljaju podaci o arheološkim, istorijskim, umetničkim i etnografskim spomenicima, kao što su stari gradovi, manastiri, crkve, drvene crkve, stare kuće, stara groblja, arheološka nalazišta i slično na području Okruga kruševačkog“ (Anonim 7 1942). U Požarevcu bi težište muzejskog rada bilo vezano za arheološki lokalitet Viminacijum, uz poštovanje činjenica da tu ima i starih gradova, crkava i manastira, kao i da je iz okoline i Petar Dobrnjac (Anonim 13 1943). Za Valjevo je indirektno naglašeno da bi težište muzejskog sadržaja bilo postavljeno na Seči knezova kao događaju koji je bio neposredni povod srpskog ustanka i na ulozu porodice Nenadović u njima, uz napomenu da bi muzej trebao da bude smešten u „konaku Fočić Mehmed Age“, u čijem podrumu „i danas postoje delovi okova u kojima su bili vezani 1804. godine Aleksa Nenadović i Ilija Birčanin“ (Anonim 11 1943).²⁸

---

situacije da se na teritoriji jednog okruga nalaze i po dva teritorijalno nadležna muzeja, od kojih neki i nisu bili samostalne muzejske ustanove, poput, npr., Muzeja Jadra, koji je odeljenje lozničkog Kulturnog centra (Krivošejev 2012).

²⁷ Danas jedan od objekata kragujevačkog muzeja, čija se centralna zgrada nalazi na istom placu.

²⁸ Kada je posle rata, 1951. godine, osnovan valjevski muzej, on je smešten upravo u toj zgradi koja je i danas njegov deo, a prva profesionalna stalna postavka, instalirana 1955, bila je posvećena Seči knezova i Nenadovićima.

Muzeji trećeg nivoa: lokalni – gradski

Kao što je već istaknuto, dokument *Stanje naše arheologije* otkriva da je bilo predviđeno osnivanje i „lokalnih muzeja u gradovima i varošicama“, koje bi usledilo „kada okružni muzeji stanu na čvrstu osnovu i postanu realnost“ (Stojanović 2012a, 463). Jedan, u Negotinu, već je postojao, a za pokretanje inicijative osnivanja prvog novog muzeja sa trećeg nivoa nije se čekalo da muzeji sa gornjeg nivoa zažive. Po svemu sudeći, koristeći svoj uticaj, Dimitrije Ljotić je u okviru širokoobuhvatne obnove od eksplozije stradalog Smedereva pokrenuo inicijativu da se osnuje gradski muzej (Lazić 2021, 176–177). *Novo vreme* je 10. juna 1943. godine izvestilo čitaoce da je u „Smederevu, staroj srpskoj prestonici“, planirano osnivanje gradskog muzeja. Grad je posetio izaslanik Raičević, održana je konferencija i stvoren odbor sa Dimitrijem Ljotićem na čelu. „U Smederevu već postoji gimnazijska zbirka, koju je sakupio profesor Svetozar Spasojević, sa svojim prijateljima. Postoje i predmeti koje je sakupio arhitekta M. Radovanović. Te zbirke će biti polazna osnova za muzej“ (Anonim 12 1943).

Konkretni osnivački koraci

Inicijatori osnivanja novih muzeja bili su Ministarstvo prosvete i vera, na čelu sa ministrom Veliborom Jonićem i njegovim pomoćnikom Vladimirom Velmar Jankovićem, i Zavod za čuvanje starina, na čelu sa dr Grbićem. Na njihovu inicijativu, posredstvom načelnika okruga, po gradovima u kojima je planirano osnivanje muzeja zakazivane su sednice kojima je prisustvovao izaslanik ministarstva. Bio je to referent za muzeje i starine, istoričar umetnosti Svetozar Raičević, „dugogodišnji skopski muzealac i kustos“.²⁹ Na tim sastancima formirani su muzejski odbori – užji, operativni i širi. U njima su vodeću ulogu imali prosvetni radnici, predstavnici vlasti i drugi značajni građani. Pored imenovanja predsednika muzejskog odbora, imenovani su i vršioци dužnosti direktora. U Požarevcu je to bio gimnazijski profesor Nikola Bošković, a u Jagodini izbeglica iz Hrvatske, pravnik Stevan Popović. Po osnivanju odbora, ponegde su u školama održavani roditeljski sastanci na kojima su prisutni zamoljeni da pomognu u prikupljanju predmeta. Jezgra iz kojih bi se razvili muzeji predstavljale su, tamo gde su postojale, gimnazijske zbirke i privatne kolekcije. Tako se naglašava da okosnicu Braničevskog muzeja u Požarevcu čini „jedna lepa zbirčica“ pri gimnaziji, a muzeja u Smederevu, kako smo videli, dve zbirke – gimnazijska, koju je formirao profesor Svetozar Spasojević i privatna, arhitekta M. Radovanovića.

²⁹ Raičević je u Ministarstvu zamenio Grbića na mestu referenta za muzeje i starine, kada je on postao rukovodilac Zavoda za čuvanje starina (Bandović 2019; Stojanović 2012a, 462).

Privatna zbirka porodice Nenadović trebalo je da bude polazno jezgro muzeja u Valjevu³⁰ (Anonim 5 1942; Anonim 6 1942; Anonim 7 1942; Anonim 9 1942; Anonim 10 1943; Anonim 11 1943; Anonim 12 1943; Anonim 13 1943; Anonim 15, 1943; Đukić 1942; Grbović 2017; Marković 1943b).

Sa pokretanjem inicijativa za osnivanje muzeja i formiranjem odbora krenulo se veoma ambiciozno. Već tokom oktobra prvo je osnovan muzejski odbor u Užicu, o čemu su mediji izvestili javnost 16. i 17. oktobra 1942. (Anonim 5 1942; Anonim 6 1942). Potom, 14. i 15. novembra objavljene su informacije o dolasku izaslanika Ministarstva, „radi organizacije muzejskog rada“, u Jagodinu, Kruševac, Kraljevo i Kragujevac (Anonim 8 1942; Anonim 9 1942). Usledila je slična aktivnost u Valjevu, o čemu su mediji naknadno izvestili početkom naredne godine (Anonim 11 1943). Potom dolazi do duže pauze da bi tek tokom juna bile objavljene vesti o osnivanjima muzejskih odbora i početku njihovoga rada u Požarevcu, Šapcu i Smederevu (Anonim 13 1943; Anonim 15 1943; Anonim 12 1943).³¹

Finasije za rad muzeja trebalo je da budu obezbeđene iz tri budžeta. Početna sredstva je davalo Ministarstvo prosvete, a značajna pomoć za dalji rad trebalo je da se preusmerava iz budžeta okruga, što je očekivano budući da se radilo o okružnim muzejima. Tražena je pomoć i od opština, koje su bile sedišta muzeja. U članku od 17. oktobra 1942. pisalo: „Načelstvo Okruga užičkog, kome se u mnogome mora pripisati pokretanje akcije oko otvarenja muzeja u Užicu, odlučilo je da svesrdno potpomogne ovu novu kulturnu ustanovu time što će je, pored omogućavanja rada, i materijalno potpomoći unošenjem izvesne sume u svoj budžet za 1943. godinu na ime pomoći za održavanje i razvoj muzeja. Isto tako svoju potporu su obećali Ministarstvo prosvete i Gradsko poglavarstvo u Užicu.“ (Anonim 6 1942). Slične informacije su objavljene i u drugom članku, u kome je naglašeno da je ove aktivnosti “lanjske godine” pomoglo Ministarstvo, te da je svaki okrug dobio malu novčanu pomoć, koja će i ove godine biti ponovljena, a i sami okruzi su u svojim budžetima obezbedili “kredite za muzeje” (Marković 1943b). I u izveštaju *Stanje naše arheologije* naglašeno je: „Svaki je ovakav muzej dobio već za prošlu godinu pomoć od Ministarstva, a pojedini okruzi i mesta osigurali su u budžetu za ovu godinu rad svome muzeju“ (Stojanović 2012a, 462).

Po svemu sudeći muzeji sa svojim odborima zamišljeni su da rade kao skup građana – zaljubljenika i retkih stručnjaka, dok postojeći i novi saradnici ne budu završili pomenute „letnje tečajeve za nastavnike u unutrašnjosti“. Međutim, o daljim aktivnostima lokalnih muzeja posle njihovog „osnivanja“ ima vrlo malo raspoloživih podataka.

Mada su novine već od oktobra 1942. bombastičnim naslovima najavljivale „Osnivanje muzeja u okružnim mestima“ (Anonim 8 1942), iz konteksta ovog

³⁰ A što je bila i posle rata.

³¹ Za Zaječar i Leskovac slične vesti nisu pronađene.

i drugih članaka vidi se da je reč o početku dugoročnog procesa, na šta ukazuje i pomeniti segment teksta *Stanje naše arheologije*, u kome je naglašeno da su „stvorene realne osnove za naše muzeje u okružnim mestima“, ali da oni tek u doglednom vremenu treba da „stanu na čvrstu osnovu i postanu realnost“ (Stojanović 2012a, 462). Do kraja rata do toga nije došlo. Novoosnovani muzeji bili su institucije u osnivanju, od kojih neke, izgleda, uopšte nisu ni zaživele, a druge su ubrzo ugašene. Ipak su zabeležene i manje aktivnosti.

Aktivisti iz muzeja u Požarevcu realizovali su izvesna arheološka istraživanja (Grupa autora 1996). Takođe je zabeleženo da je dopisom Okružnog načelstva od 16. januara 1943. godine od direktora Učiteljske škole u Jagodini traženo da za gradski muzej dostavi primerke nekih starih knjiga, a da je on načinio i spisak nepokretnih kulturnih dobara na teritoriji jagodinske varoši. Ubrzo posle toga, v.d. direktor muzeja Stevan Popović premešten je na rad u Srbozar³² i informacija o daljem radu muzeja nema (Grbović 2017). Donekle slično stanje se uočava i u Kragujevcu. Zabeleženo je da je muzejski odbor uputio raspise školama „o prikupljanju starina“ i evidentirao veći broj predmeta sa spomeničkim svojstvima, ali je već početkom 1943. prestao sa radom. Prvo je ostavku podneo predsednik odbora, posle čega se „ceo odbor sam od sebe raspao“ i podneo ostavku 22. marta (Arsenijević 2005).

Indikativno je da novine o ovim poteškoćama nisu izveštavale, a posle vesti od sredine 1943. godine o osnivanju muzeja u Požarevcu, Šapcu i Smederevu (Anonim 13 1943; Anonim 15 1943; Anonim 12 1943) iznenada prestaju sa objavljivanjem informacija o sličnim aktivnostima, a ne pronalazimo ni vesti o sudbini pripremljene ali neusvojene Uredbe o muzejima.³³ Po svemu sudeći došlo je do izvesnih, na ovom nivou istraživanja neutvrđenih, promena u sprovođenju kulturne politike i deluje kao da su sve aktivnosti u navedenom pravcu prekinute. Sa druge strane, indikativno je da su gradski muzeji po okončanju rata osnovani u svim gradovima o kojima je ovde bilo reči, okvirno u roku od pola do jedne decenije, ali oni nisu baštinili sećanja na nastojanja osnivanja muzeja tokom okupacije.

Zaborav

Relativno skoro, tek tokom prethodnih nekoliko godina, aktivnosti iz okupacionog perioda su registrovane u jubilarnim monografijama muzeja u Jagodini i Valjevu (Grbović 2017; Krivošejev 2021), a nešto ranije i u jednom članku objavljenom u *Zborniku užičkog muzeja* (Marković 2010). U muzeju u Smederevu kolege su imale najosnovnija saznanja o postojanju inicijative iz ratnih

³² Skraćenica od: Srpska zajednica rada; parasindikalna organizacija ustrojena po ugledu na Nemački radnički front (Petranović 1992, 481–484).

³³ Poslednja vest o nacrtu Uredbe je objavljena u maju (videti ranije).

dana.³⁴ Sa druge strane, u jubilarnoj monografiji muzeja u Leskovcu pominju se predratne neostvarene ideje o muzeju i postojanje gimnazijske zbirke, ali nema pomena ideji osnivanja muzeja iz ratnog vremena (Ninošević 2018). Ista situacija se uočava i u muzejima u Šapcu,³⁵ Zaječaru³⁶ i Kruševcu.³⁷ Izuzetke predstavljaju muzeji u Požarevcu i Kragujevcu.

Muzej u Požarevcu baštini kontinuitet duži od 125 godina, od gimnazijske zbirke osnovane 1896. koja je bila aktivna i na početku okupacije, preko Braničevskog muzeja iz okupacionih godina, do aktuelnog Narodnog muzeja Požarevac. Svojevrsnu vezu predstavljali su gimnazijski profesori – kustosi Nikola Bošković i Đorđe (Georgije) Orlov koji su bili muzeografski aktivni i pre i tokom i po završetku okupacije.³⁸ Na njihovu ulogu ukazuje i članak o osnivanju Braničevskog okružnog muzeja, u kome je naglašeno da su oni već formirali „jednu lepu zbirčicu“ (Anonim 13 1943).

Baveći se istorijatom Narodnog muzeja u Kragujevcu, osnovanog 1949. godine, Arsenijević (2005) je na osnovu građe koja se čuva u kragujevačkom arhivu i nepublikovane autobiografije posleratnog upravnika muzeja i arhivskog središta Dragoljuba Petrovića objavio kratku crticu o aktivnostima osnivanja muzeja tokom ratnih godina. Ukazao je da je muzej nominalno osnovan 1942. godine sa nazivom Muzej Šumadije i da je za predsednika muzejskog odbora imenovan profesor Mika Stefanović, a za sekretara pomenuti Dragoljub Petrović. Indikativno je da je tu, kao i na primeru iz Požarevca, vodeću ulogu u posleratnom osnivanju muzeja imao član odbora iz vremena okupacije.

Zaključak

Stereotipni stavovi ukazivali su da su opsežnije organizovane aktivnosti na širenju mreže ustanova zaštite kulturnih dobara u Srbiji otpočele da se sprovede tek po završetku Drugog svetskog rata. Godine 1947. osnovan je današnji Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, a potom i drugi lokalni zavodi. Otpočelo je i osnivanje lokalnih arhiva (arhivska središta), kojima se jača ka-

---

³⁴ Na osnovu dopisa autorima kolege Miroslava Lazića, kustosa – istoričara muzeja u Smederevu (od 19. 04. 2022); videti i: Lazić 2021, 177.

³⁵ Na osnovu dopisa autorima kolege Branislava Stankovića, kustosa – istoričara muzeja u Šapcu (21. 04. 2022).

³⁶ Na osnovu dopisa autorima koleginice Jelice Ilić, kustosa – istoričara muzeja u Zaječaru (21. 04. 2022).

³⁷ Na osnovu dopisa autorima kolege Gorana Vasića, kustosa – istoričara i direktora muzeja u Kruševcu (19. 04. 2022).

³⁸ Na osnovu usmenog saopštenja kolega istoričara dr Gordana Bojkovića i Miroljuba Manojlovića, aktuelnog i nekadašnjeg direktora muzeja u Požarevcu (21. 04. 2022); videti i: Grupa autora 1996.

pacitet arhivske delatnosti uspostavljene 1898. godine osnivanjem Državnog arhiva Srbije. Istovremeno počinje i masovnije osnivanje novih muzeja širom Srbije, čime se razvija muzejska mreža. Ona se prethodno, od osnivanja *Muzeuma serbskog* 1844. godine, širila prevashodno po Beogradu, dok je broj muzeja u unutrašnjosti bio minimalan. Te posleratne aktivnosti pratilo je i donošenje niza zakona o zaštiti kulturnih dobara i baštinskim delatnostima koji pre rata nisu postojali, uprkos više nastojanja da se donesu.

Nova istraživanja ukazuju da su i tokom okupacije u Drugom svetskom ratu osnivane nove institucije, sa ciljem uspostavljanja funkcionalne mreže zaštite. Prvo je u maju 1942. godine na osnovu novodonete *Uredbe o zaštiti starina* osnovan *Zavod za čuvanje starina*. On nije bio samo preteča današnjeg Republičkog zavoda već i svojevrsna centralna baštinska institucija, povezana sa postojećim muzejima, kao i muzejima čije je osnivanje otpočelo u jesen 1942. godine u okružnim centrima. Formirani su odbori sa predsednicima i sekretarima, ponegde imenovani i v.d. upravnici i date smernice za dalji rad. U međuvremenu, još od aprila 1942. godine, u Beogradu su organizovani tečajevi za muzealce, a planirano je da se slične obuke realizuju i u unutrašnjosti Srbije. Aktivno se radilo i na pripremi posebne *Uredbe o muzejima*. Međutim, konkretna sudbina ovih institucija ostaje sakrivena iza velova zaborava, budući da od početka druge polovine 1943. godine o njima nema novinskih vesti, a *Uredba o muzejima*, iako pripremljena, nije doneta.

Po svemu sudeći, mada su zabeležene izvesne aktivnosti, muzeji osnovani u ratnom periodu bili su institucije u osnivanju koje nisu „stale na čvrste osnove“; neki nisu zaživeli, a drugi su ubrzo prestali da postoje. Indikativno je da su ubrzo po završetku rata muzeji osnovani u svim mestima u kojima je registrovana inicijativa osnivanja tokom okupacionih godina. Koliko se pri tome oslanjalo na ranije zamisli ostalo je otvoreno pitanje, ali se uočava da su neki od novoosnovanih muzeja, u Kragujevcu i Valjevu, bili smešteni u objekte namenjene muzejima po planovima nastalim tokom okupacije, a da je prva profesionalna stalna postavka valjevskog muzeja koncepcijski slična onoj planiranoj tokom rata.

Reference

- Anonim 1. 1941. “Državni savetnik g. dr. Turner posetio je juče Muzej kneza Pavla: Muzej je ponov otvoren”. *Obnova*, br. 58, 10. 09. 1941.
- Anonim 2. 1941. “Danas je na svečan način ponovo otvoren Dom kulture: U prisustvu pretstavnika nemačkih vlasti i članova srpske vlade, Dom je otvorio pretседnik Gradskog poglavarstva g. Drag. Jovanović”. *Obnova*, br. 146, 22. 12 1941.
- Anonim 3. 1942. “Kome će pripasti jedna privatna biblioteka milionske vrednosti: Kragujevački profesor koji je dugogodišnjim trudom uspeo da stvori jednu retku kulturnu riznicu traži sada dostojnog naslednika”. *Obnova*, br. 235, 11. 04. 1942.
- Anonim 4. 1942. “Da li će se osnovati Muzej Srpskog narodnog pozorišta: Jedan zanimljiv predlog”. *Obnova*, br. 284, 10. 06. 1942.

- Anonim 5. 1942. "Jedna nova kulturna ustanova: Osnivanje muzeja u Užicu". *Obnova*, br. 394, 16. 10. 1942.
- Anonim 6. 1942. "Osnivanje muzeja u Užicu". *Novo vreme*, br. 449, 17. 10. 1942.
- Anonim 7. 1942. "Značajna aktivnost u Kruševačkom okrugu". *Obnova*, br. 414, 9. 11. 1942.
- Anonim 8. 1942. "Osnivanje muzeja u okružnim mestima". *Novo vreme*, br. 473, 14. 11. 1942.
- Anonim 9. 1942. "Osniva se Muzej Okruga moravskog", *Novo vreme*, br. 474, 15. 11. 1942.
- Anonim 10. 1943. "Naši muzeji i privatni sabirači dragocenosti: Privatne kolekcije – osnov muzejskog blaga". *Obnova*, br. 463, 9. 11. 1943.
- Anonim 11. 1943. "Akcija za osnivanje okružnog muzeja u Valjevu: Najveći deo ovoga muzeja biće posvećen porodici Nenadovića". *Obnova*, br. 468, 15. 01. 1943.
- Anonim 12. 1943. "Stvaranje gradskog muzeja u Smederevu: Osnovan je odbor koji će raditi na osnivanju muzeja". *Novo vreme*, br. 647, 10. 06. 1943.
- Anonim 13. 1943. "Ustanovljen je Braničevski muzej u Požarevcu". *Novo vreme*, br. 649, 12. 06. 1943.
- Anonim 14. 1943. "Muzej praiistorijske Vinče". *Kolo*, 19. 06. 1943.
- Anonim 15. 1943. "Osnivanje Muzeja u Šapcu: Naročiti odbor radiće na stvaranju i uređenju muzeja". *Novo vreme*, br. 658, 23. 06. 1943.
- Anonim 16. 1944. "Stvaranje pozorišnog muzeja: Miomir Denić poklonio zbirku skica raznih scenografa". *Novo vreme*, br. 842, 26. 01. 1944.
- Anonim 17. 1944. "Od Bačvanskog i Milke Grgurove do Dušana Radenkovića: Osnivanje Muzeja Narodnog pozorišta". *Obnova*, br. 789, 2. 02. 1944.
- Anonim 18. 1944. "Uspех muzeološkog tečaja: Spremanje kadra našeg muzeološkog podmlatka". *Obnova*, br. 794, 8. 02. 1944.
- Anonim 19. 1949. "Reorganizacija naših muzeja", *Muzeji*, br. 3–4, Beograd, Muzejsko društvo Srbije, 1949: 2–10.
- Anonim 20. 1943. „Zaštita spomenika naše prošlosti“, *Srpski narod*, 23. oktobar 1943.
- Anonim 21. 1943. „Beleške odeljenja za visoko obrazovanje i narodnu kulturu“, *Prosvetni glasnik*, 1. maj 1943.
- Anonim 22. 1943. „Etnografski muzej“, *Kolo*, 31. jul 1943.
- Anonim 23. 1943. „Beleške: Odeljenje za visoko obrazovanje i narodnu kulturu“, *Prosvetni glasnik*, 5. maj 1943.
- Arsenijević, Grada. 2005. „Osnivanje i prvih deset godina rada Narodnog muzeja u Kragujevcu“. *Šumadijski anali*, 2: 171–182.
- Bandović, Aleksandar. 2013. „Naučne mreže Miodraga Grbića i njihov uticaj na srpsku arheologiju“. *Etnoantropološki problemi*, 11 (3). <https://doi.org/10.21301/EAP.V11I3.9>
- Bandović, Aleksandar. 2014. "Muzejski kurs i arheologija tokom II svetskog rata u Beogradu". *Etnoantropološki problemi*, 9 (3): 625–645. <https://doi.org/10.21301/EAP.v9i3.5>
- Bandović, Aleksandar. 2019. "Miodrag Grbić i nastanak kulturno-istorijske arheologije u Srbiji", Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, odeljenje za arheologiju.
- Benderać, Ljiljana. 2000. *Muzeji Srbije*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Borković, Milan. 1979. *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941–1944*. Beograd: Sloboda.

- B. T. 1943. „Muzej preistorijske Vinče“. *Kolo*, 19. jun 1943, 17.
- Dimić, Ljubodrag. 1988. *Agitprop kultura – agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*. Beograd:Rad.
- Dobronić, Lejla. 1952. “Prikaz povjesti u zavičajnim muzejima”. *Muzeji – organ Srpskog muzejskog društva*, br. 7, Beograd 1952: 27–35.
- Đukić, Dušan. 1942. “Za čuvanje starina”. *Srpski narod*, br. 26, 28. 11. 1942.
- Grbović, Duško. 2017. *60 godina Zavičajnog muzeja u Jagodini (1953/4/5 – 2013)*. Jagodina: Zavičajni muzej Jagodina.
- Grupa autora. 1996. *Narodni muzej Požarevac: 1896–1996*. Požarevac: Narodni muzej.
- Hasanagić, Edib. 1975. “Muzeji Srbije danas”. *Bilten Zajednice muzeja Srbije*, 5/1975: 3–10.
- Jovanović, Miodrag. 1994. *Muzeologija i zaštita spomenika culture*. Beograd: Filozofski fakultet i Plato.
- Jovanović Simić, Jelena. 2019. *Muzealizacija medicine: muzeji i zbirke u Srbiji*. Beograd: Muzej nauke i tehnike.
- Krivošejev, Vladimir. 2012. *Muzeji, menadžment, turizam: ka savremenom muzeju, od teorije do prakse*. Valjevo – Beograd: Narodni muzej Valjevo, NIP Obrazovni informator.
- Krivošejev, Vladimir. 2021. „Sedam decenija razvoja“. U: *Tragom prošlosti: Narodni muzej Valjevo 1951 – 2021*, uredio Vladimir Krivošejev: 15–63. Valjevo: Narodni muzej Valjevo.
- Krstić, Branislav. 2010. *Spomenička baština: svjdočanstvo i budućnost prošlosti*. Beograd: Službeni glasnik.
- Kumović, Mladenko. 2001. *Muzeji u Vojvodini (1947–1997)*. Novi Sad: Muzej Vojvodine.
- Lazić, Miroslav. 2021. *Eksplozija u Smederevu 5. juna 1941. godine: 80 godina posle*. Smederevo – Beograd: Muzej u Smederevu – Službeni glasnik.
- Lin, Nikolas. 2011. *Otmica Evrope: Sudbina evropskih dragocenosti u Trećem Rajhu i Drugom svetskom ratu*. Beograd: Geopoetika izdavaštvo.
- Majzner, Josif. 1942. “Slučaj Muzeja kneza Pavla”. *Naša borba*, br. 18/19, 4. 01. 1942.
- Marković, Željko. 2010. „O predlogu za osnivanje muzeja u Užicu za vreme Drugog svetskog rata: prilog izučavanju kulturne istorije grada 1941–1945“. *Užički zbornik* 34 (1): 157–162.
- Marković, Miloš. 1943a. “Mladi muzejci nastavljaju sa radom: Drugi semestar tečaja za osposobljavanje muzejskih stručnjaka otpočeo 1 aprila”. *Novo vreme*, br. 595, 8. 04. 1943.
- Marković, Miloš. 1943b. “Koji će gradovi biti muzejska središta”. *Novo vreme*, br. 606, 21. 04. 1943.
- Marković, Miloš. 1943v. “Vinčanski muzej u Beogradu je najbogatiji na Balkanu”. *Novo vreme*, br. 644, 6. 06. 1943.
- Mano-Zisi, Đorđe. 1942a. “Jedan primer”. *Naša borba*, br. 18/19, 4. 01. 1942.
- Mano-Zisi, Đorđe. 1942b. Feljton: “Dokumenti srpske kulture u Muzeju kneza Pavla”. *Obnova*, br. 194, 20. 02. 1942; br. 195, 21. 02. 1942; br. 238, 15. 04. 1942; br. 248, 27. 04. 1942.
- Mano-Zisi, Đorđe. 1972. “Razmišljanja o nekim pitanjima razvoja muzeja”. *Bilten Zajednice muzeja Srbije* 2/1972.

- Medaković, Dejan. 1998. *Efemeris: hronika jedne porodice*, Beograd.
- M, M. 1943. „Zakonom zaštićen 271 spomenik srpske istorije“. *Novo Vreme*, 15. oktobar 1943.
- Nastasijević, Svetomir. 1942. “Za bolju budućnost naše umetnosti”. *Naša borba*, br. 31, 5. 04. 1942.
- Nastasijević, Živorad. 1942. “Križa naše likovne umetnosti”. *Naša borba*, br. 42, 21. 06. 1942.
- Ninošević, Mira, ur. 2018. *Narodni muzej Leskovac: 1948 – 2018*. Leskovac: Narodni muzej.
- Parežanin, Ratko. 1942. “Etnografski muzej biće ponovo uređen: Ministarstvo prosvete ustupilo je muzeju svoju zgradu u Balkanskoj ulici”. *Obnova*, br. 192, 18. 02. 1942.
- Petranović, Branko. 1992. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojno-izdavački i novinski centar.
- Popović, Milan. 1941. “Beogradski muzeji trebalo bi uskoro da otvore svoja vrata”. *Novo vreme*, br. 24, 8, 9. i 10. 06. 1941.
- Popović, Milan. 2001. *Istorija planinarstva užičkog kraja*. Užice: IC Kadinjača.
- Radosavljević, Sanja. 2018. *U očima posetilaca: Muzej Krajine kroz istoriju nastanka, stalne postavke i Knjigu utisaka*. Negotin: Muzej Krajine.
- Roth, Andreas. 2020. *Johann Albrecht von Reisswitz (1899–1962): Vom unbequemem Südosteuropaexperten zum Kunstschützer*. Graz: Ares Verlag, 2020.
- Stojanović, Aleksandar. 2012a. *Srpski civilni / kulturni plan vlade Milana Nedića*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Stojanović, Aleksandar. 2012b. „Radoslav Grujić o prenosu moštiju srpskih svetitelja aprila 1942. godine iz NDH u okupiranoj Srbiji“. *Tokovi istorije*, 1/2012, 69–86.
- Stojanović, Aleksandar. 2015. *Ideje politički projekti i praksa vlade Milana Nedića*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Tomić, Stevan. 1958. *Pravna zaštita spomenika kulture u Jugoslaviji*. Beograd: Savezni institut za zaštitu spomenika kulture.
- Vučković, Dragomir. 1942. “Etnografski muzej biće ponovo otvoren: Izložba modela seoskih kuća od najstarijih vremena do danas”. *Novo vreme*, br. 407, 29. 08. 1942.
- Zec, Dejan. 2019. „Svakodnevni život u okupiranom Beogradu (1941–1944)“, Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, odeljenje za istoriju.
- Živković, Nikola. 1994. *Pljačka zlata i kulturnih dobara u Jugoslaviji 1941–1945*. Beograd: Institut za savremnu istoriju.

Vladimir Krivošejev
National museum Valjevo, Serbia
vladimir.krivosejev@gmail.com

Rade Ristanović
Institute for Contemporary History, Belgrade, Serbia
raderistanovic@hotmail.com

*A Contribution to the Study of the Development of Museum Activities
during World War II in Occupied Serbia*

Common stereotypical attitudes suggest that more extensive organized activities aimed at expanding the network of institutions for the protection of cultural assets began to be undertaken only after the end of World War II, under the auspices of the Communist party, when a new socialist social system was established. It was then, in 1947, that the Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia was founded, followed by other local institutes of this kind. In that same period, local archives (archival centres) began to be established, increasing the capacity of archival activities initiated in 1898 with the founding of the State Archives of Serbia. At the same time, a series of new laws were passed; in addition, a number of museums were founded throughout Serbia, thus developing the museum network, which had previously – since the founding of the Serbian Museum (Muzeum serbski) in 1844 – expanded mainly in Belgrade, with only a small number of museums in other cities and towns in Serbia.

New research has shown that even during the German occupation in World War II, under the collaborationist government of general Milan Nedić new institutions were founded, partly actually and partly nominally, with the aim of establishing a functional protection network. With the introduction of appropriate legal acts (the Decree on the protection of cultural heritage), the first institution to be founded was the Institute for the Preservation of Cultural Heritage in May 1942. It was not only the precursor of today's Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia but also a central heritage institution, with connections to museums which began to be founded in county centres from the autumn of 1942 onwards. Committees were formed, administrators appointed and guidelines for further activities laid down. In the meantime, starting in April 1942, courses for museum workers were organized in Belgrade, and similar training was planned to take place in other cities in Serbia; also, a special Museum Act was being drafted.

It would seem that, although certain activities were recorded, museums founded during World War II did not have “firm foundations” and as of the latter half of 1943 there is no more mention of them, and the Museum Act was

not passed. On the other hand, it is indicative that soon after the end of the war, museums were founded in all the towns and cities where initiatives for their founding had been recorded during the years of German occupation.

Key words: museums, heritage, cultural policy, Milan Nedić's government, German occupation, collaboration, World War II

Contribution à l'étude du développement de l'activité muséale dans la Serbie occupée au cours de la Deuxième Guerre mondiale

On considère que les bases générales de l'activité patrimoniale sur le territoire de la Serbie ont été posées après la fin de la Deuxième Guerre mondiale lorsque une série de lois a été adoptée, et lorsqu'en dehors de Belgrade a commencé la création accélérée de nouveaux musées, des archives et des instituts pour la protection des monuments culturels, jusque là inexistantes. De nouvelles recherches rendent compte de la conception d'une série de démarches innovatives qui à ce sujet ont été entreprises au cours de la Deuxième Guerre mondiale par le gouvernement collaborationniste de Milan Nedić. Un décret a été adopté, ayant force de loi, sur la conservation des antiquités et l'Institut pour la conservation des antiquités a été fondé, comme une sorte de précurseur de l'Institut actuel pour la protection des monuments culturels. En même temps l'initiative de la création d'un nombre de nouveaux musées à l'intérieur de la Serbie a été lancée. La formation d'un réseau fonctionnel muséal sur trois niveaux – national, départemental et local – a été projetée, avec la spécialisation de chacun des musées, et en accord avec les caractéristiques historico-culturelles des territoires concrets. On a également travaillé sur un décret particulier concernant les musées.

Mots clés: musées, patrimoine, politique culturelle, gouvernement de Milan Nedić, occupation, collaboration, Deuxième Guerre mondiale

Primljeno / Received: 3.08.2022

Prihváeno / Accepted for publication: 2.10.2022